

Ponowna rewaskularyzacja serca u chorych z nawrotem dławicy po pomostowaniu wieńcowym

Jacek Kubica¹, Marek Radomski¹, Robert Gil², Adam Sukiennik¹,
 Maria Bogdan¹ i Mirosław Jabłoński¹

¹Klinika Kardiologii i Chorób Wewnętrznych Akademii Medycznej w Bydgoszczy

²Klinika Kardiologii Inwazyjnej Centralnego Szpitala Klinicznego MSWiA w Warszawie

Wstęp

Od połowy XX wieku radykalnie zmieniły się możliwości diagnostyki i leczenia choroby wieńcowej. Nowe techniki badania i terapii pacjentów z niedokrwieniem serca pozwalają coraz skuteczniej pomagać chorym. W 1959 roku Sones [1] jako pierwszy opisał technikę selektywnej koronarografii. W 1964 roku Garrett i wsp. [2], a w 1967 Favalloro [3, 4] wykonali pierwsze zabiegi pomostowania aortalno-wieńcowego (CABG, *coronary artery bypass grafting*) z zastosowaniem pomostów żylnych. Wkrótce potem pojawił się problem leczenia chorych, u których po wykonanej operacji doszło do nawrotu objawów dławicy piersiowej. Pierwsze reoperacje pacjentów po CABG już w 1972 roku opisali Adam i wsp. [5]. W kolejnych latach liczba tego typu zabiegów, ponieważ przybywało chorych po CABG, a wszczepione pomosty „starzały się” [6–8]. Dnia 16 września 1977 roku Gruentzig [9] wzbogacił techniki rewaskularyzacji o przeszskorną angioplastykę tętnic wieńcowych (PTCA, *percutaneous transluminal coronary angioplasty*). Szybko znalazła ona zastosowanie w leczeniu pacjentów ze zwężeniem pomostów żylnych [10]. W 1987 roku, poszukując metody zapobiegania nawrotowi zwężenia po angioplastyce balonowej, rozpoczęto wszczepianie stentów w zwężone odcinki tętnic nasierdziowych [11–12]. Po 1990 r. przeprowadzono liczne randomizowane badania kliniczne w celu ustalenia optymalnego rodzaju rewaskularyzacji dla poszczególnych grup pacjentów [13–18]. Dotyczyły one przede

wszystkim chorych, u których po raz pierwszy planowano wykonanie takiego zabiegu. Pomimo całej współczesnej wiedzy nadal istnieją liczne kontrowersje dotyczące wyboru optymalnej metody ponownej rewaskularyzacji u chorych po CABG [19–21].

Choroba pomostów żylnych i tętnicznych

W 1996 roku Fitzgibbon i wsp. [22] opublikowali dane z 25-letniej obserwacji i kontroli angiograficznej 4592 pomostów żylnych i 456 tętnicznych u 1388 pacjentów, wykazując, że już w ciągu pierwszych 6 miesięcy po zabiegu zamyka się 12% pomostów żylnych i 5% pomostów tętnicznych. Do 2,5 roku po zabiegu pozostaje drożnych 71% pomostów żylnych i 91% pomostów tętnicznych. Po 5 latach jest nadal drożnych 75% pomostów żylnych i 80% tętnicznych, a po 7,5 i 10 latach — 60% pomostów żylnych. Powyżej 15 lat drożność utrzymuje zaledwie 50% pomostów żylnych. Dane uzyskane przez tych autorów potwierdzają wcześniejsze doniesienia [23]. W badaniach morfologicznych wykazano zmiany miażdżycowe w 71% pomostów żylnych po 6–12 latach od operacji [24]. Istnieje zgodność co do tego, że po 7–10 latach od operacji dochodzi do gwałtownej progresji zmian miażdżycowych w pomostach żylnych. W patogenezie tych zmian rolę odgrywają trzy różne, często współistniejące, procesy patologiczne: zakrzepica, rozrost komórek błony wewnętrznej (*intima*) i miażdżycy [24–26]. Za pewien procent wcześniej stwierdzanych zmian w miejscach zespolenia pomostu odpowiada technika wykonania zabiegu. Głównym czynnikiem warunkującym długoterminową drożność pomostów żylnych jest ich prawidłowe funkcjonowanie w pierwszym tygodniu po operacji pomostowania tętnic wieńcowych (*Veteran Affairs Cooperative Registry Patients*). Zmiany zakrzepowe są główną przyczyną niedrożności pomo-

Adres do korespondencji: Prof. dr hab. med. Jacek Kubica
 Klinika Kardiologii i Chorób Wewnętrznych AM
 ul. M. Skłodowskiej-Curie 9, 85–094 Bydgoszcz
 Nadesłano: 1.10.2002 r. Przyjęto do druku: 12.05.2003 r.

stów we wczesnym okresie pooperacyjnym [26]. Usposabia do nich zwolniony przepływ, który może być spowodowany między innymi wąskim światłem zespolenia proksymalnego lub dystalnego pomostu żylnego, a także słabym odbiorem krwi przez łożysko tętnicze w wyniku nasilonych zmian miażdżycowych lub znacznej dysproporcji kalibrów pomostu żylnego i tętnicy wieńcowej zaopatrywanej przez ten pomost. W ciągu pierwszego roku po operacji następuje hiperplazja komórek błony wewnętrznej, głównie w obrębie zespolenia tętniczo-żylnego, a w późniejszym okresie dochodzi do rozwoju zmian miażdżycowych i degeneracyjnych, którym towarzyszy powstawanie skrzeplin [26, 27]. Do szybkiego rozwoju miażdżycy i zmian degeneracyjnych w pomostach żylnych przyczynia się brak ciągłości anatomicznej i funkcjonalnej śródbłonna w wykorzystanym fragmencie żyły oraz fakt, że żyły nie są przystosowane do działania wysokiego ciśnienia panującego w układzie tętniczym [28].

Badania angiograficzne pokazują, że tętnice piersiowe wewnętrzne długo pozostają wolne od zmian miażdżycowych i nadają się do wykorzystania jako pomosty nawet u pacjentów po 70 rż. [29–30]. Pomosty tętnicze, a w szczególności najczęściej stosowane pomosty z tętnic piersiowych wewnętrznych, są drożne znacznie dłużej niż pomosty żyłne [31, 32]. Odporność tych tętnic na miażdżycę wynika w znacznym stopniu z ich budowy [33, 34]. Najlepsze długoterminowe wyniki pomostowania wieńcowego uzyskuje się, przeprowadzając pełną rewaskularyzację przy zastosowaniu pomostów tętniczych [35]. W badanej przez Bergsma i wsp. [35] grupie 256 pacjentów z chorobą trójnaczyńową, u których wykonano pełną rewaskularyzację z wykorzystaniem obydwu tętnic piersiowych wewnętrznych i tętnicy żołądkowo-sięciowej prawej, 7-letnie przeżycie wyniosło 91,1%. Ponadto aż u 85,4% pacjentów nie obserwowano nawrotu objawów dławicy. W ostatnich latach do wykonania pomostów coraz częściej wykorzystuje się tętnice piersiowe wewnętrzne, tętnice promieniowe lub tętnicę żołądkowo-sięciową [36]. Najczęściej stosuje się pomost z tętnicy piersiowej wewnętrznej lewej do gałęzi międzykomorowej przedniej. Częsty wybór takiego pomostowania jest nieprzypadkowy. Doprowadzenie krwi do obszaru ukrwionego przez to naczynie jest najważniejsze dla rokowania co do przeżycia chorych [31, 32, 36], a tętnica piersiowa wewnętrzna, ze względu na jej odporność na miażdżycę i anatomiczną lokalizację, jest najlepszym materiałem na pomost do gałęzi międzykomorowej przedniej.

Powrotem nawrotu dolegliwości stenokardialnych u chorych po chirurgicznej rewaskularyzacji serca są najczęściej zmiany degeneracyjne w żylnych pomostach aortalno-wieńcowych. Spośród 1388 chorych po CABG obserwowanych przez Fitzgibbona i wsp. [22] 234 pacjentów zostało zakwalifikowanych do ponownej rewaskularyzacji chirurgicznej. Aż u 80% z nich przyczyną niedokrwienia serca były zmiany w pomostach naczyniowych. W 12% przypadków oprócz zmian w pomostach stwierdzono nowe istotne zwężenia w tętnicach natywnych i tylko w 8% pomosty naczyniowe funkcjonowały prawidłowo, jedyną przyczyną była progresja choroby w tętnicach wieńcowych.

Ponowna rewaskularyzacja

Podjęciem decyzję o wyborze sposobu ponownej rewaskularyzacji serca po wcześniejszej operacji pomostowania aortalno-wieńcowego, trzeba uwzględnić następujące fakty:

- kolejne zabiegi kardiochirurgiczne są dużo trudniejsze technicznie dla operującego;
  - po reoperacji rzadziej uzyskuje się ustąpienie dolegliwości dławicowych [37, 38];
  - kolejne zabiegi kardiochirurgiczne są obarczone większą śmiertelnością bezpośrednią [7];
  - gorsze są ich wyniki odległe [22] (tab. 1).
- Przyczyną większej śmiertelności pacjentów poddawanych kolejnym zabiegom CABG są:
- zrosty utrudniające preparowanie tętnic natywnych i pomostów, co stwarza ryzyko uszkodzenia naczyń i przedłuża zabieg;
  - zwykle niższa frakcja wyrzutowa i starszy wiek chorych poddawanych kolejnej rewaskularyzacji;
  - większe nasilenie zmian miażdżycowych zarówno w tętnicach natywnych, jak i przeszczepionych pomostach;
  - zatory materiałem ze zdegenerowanych pomostów żylnych;

Tabela 1. Wyniki odległe pierwszego i powtórnego zabiegu pomostowania tętnic wieńcowych

Table 1. Long-term results of first and second coronary artery bypass grafting

Czas od zabiegu	Odsetek chorych, którzy przeżyli po pierwszym zabiegu	Odsetek chorych, którzy przeżyli po drugim zabiegu
10 lat	81%	72%
15 lat	62%	57%
20 lat	47%	Brak danych

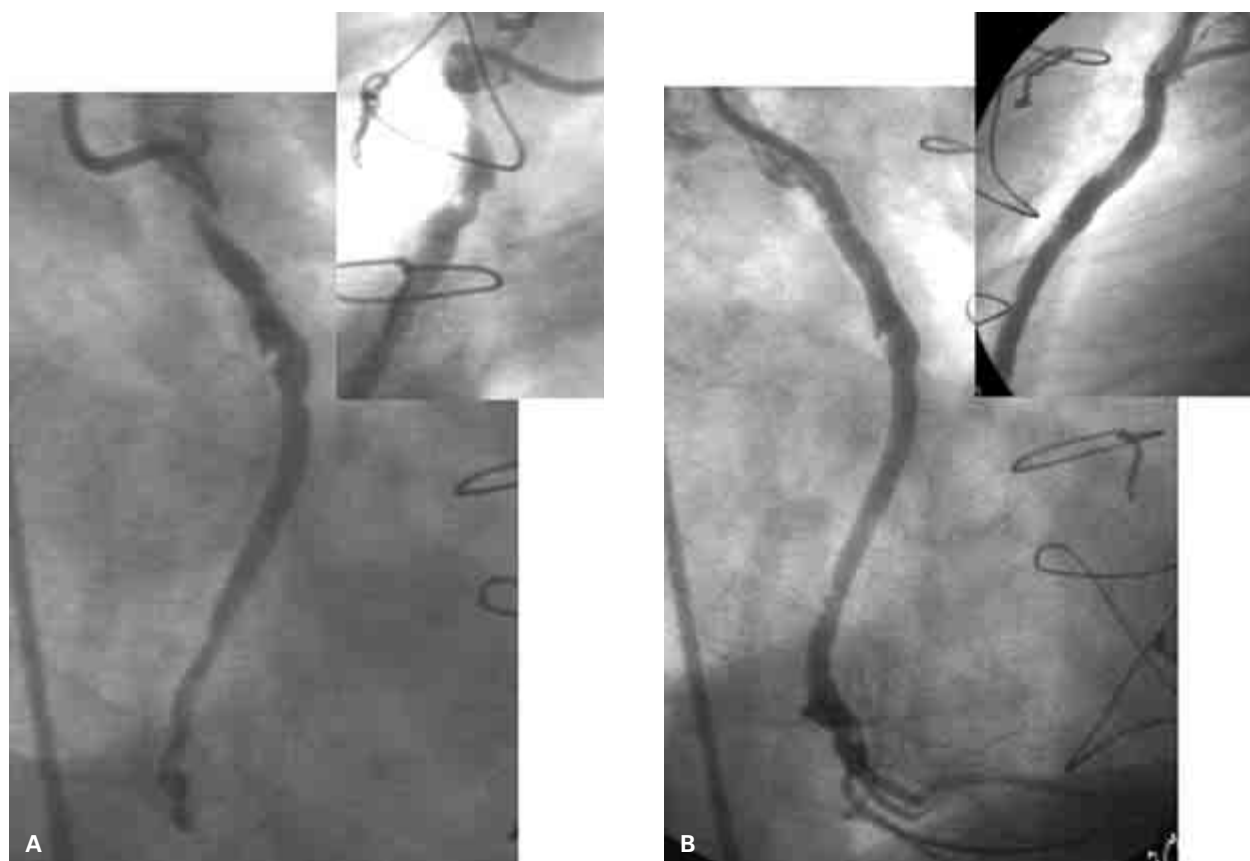
— trudności w pozyskiwaniu materiału na nowe pomosty naczyniowe.

Większe ryzyko oraz mniejsze korzyści kliniczne z reoperacji pomostowania wieńcowego czynią z metod przezskórnej rewaskularyzacji atrakcyjną alternatywę terapeutyczną.

Wkrótce po wprowadzeniu przez Gruentziga przezskórnej angioplastyki wieńcowej do praktyki klinicznej technikę tę zaczęto stosować w leczeniu zwężeń pomostów żylnych [10, 39, 40]. Do 1982 roku rejestr angioplastyk *National Heart, Lung and Blood Institute* obejmował 61 prób poszerzania pomostów żylnych, co stanowiło 3% wszystkich procedur przezskórnej rewaskularyzacji [41]. Obecnie są to zabiegi rutynowo wykonywane w pracowniach kardiologii inwazyjnej (ryc. 1). Według aktualnych danych interwencje w obrębie pomostów stanowią ok. 6% wszystkich zabiegów przezskórnej rewaskularyzacji serca w Europie i ok. 15% w Stanach Zjednoczonych [42]. W Europie wykonuje się rocznie ok.

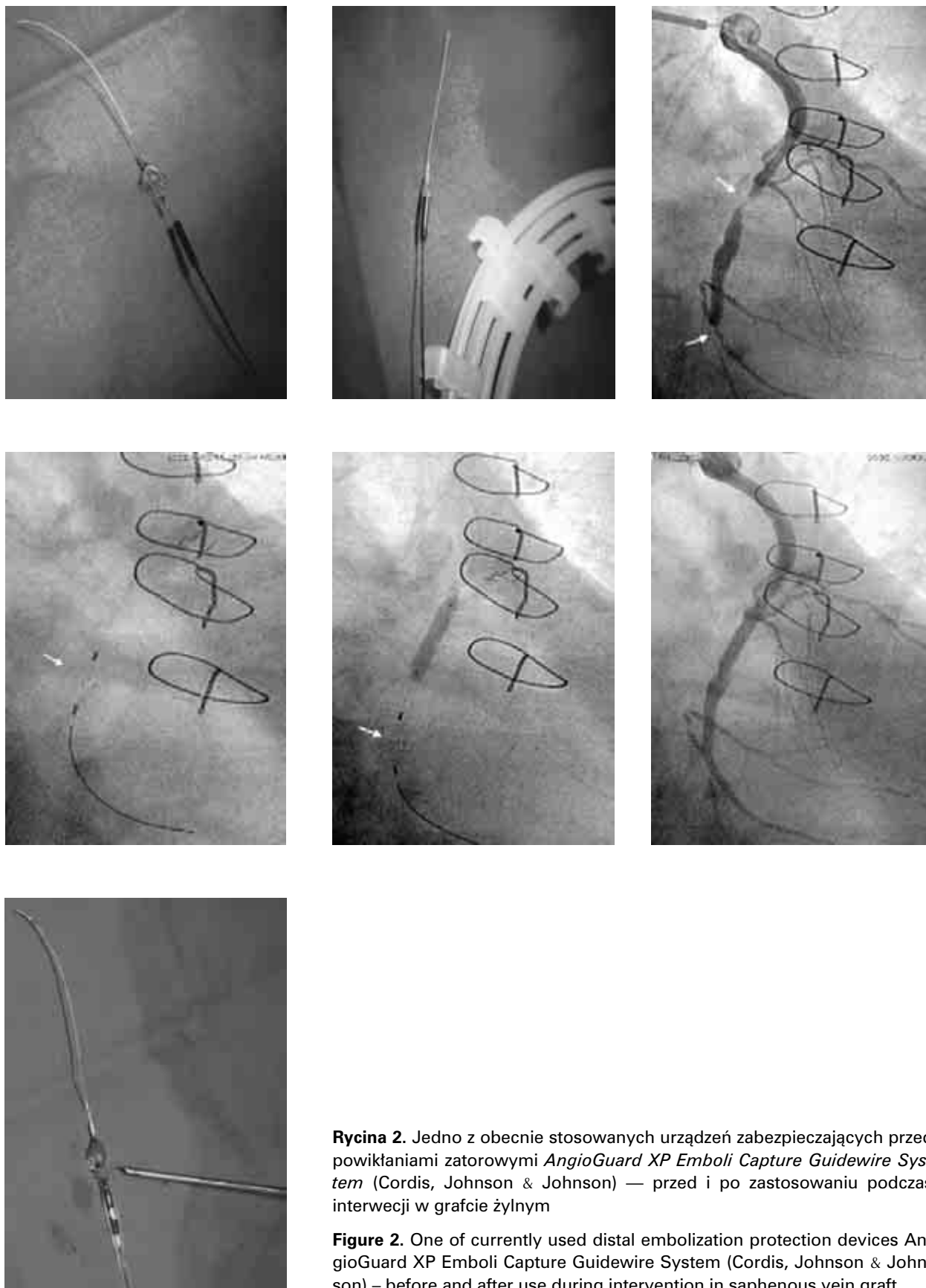
28 000 interwencji w obrębie pomostów naczyniowych [42].

Doświadczenia z poszerzaniem starych, zdegenerowanych pomostów żylnych wykazały, że zabiegi te wiążą się z większym ryzykiem powikłań, przed którymi nie zabezpiecza w pełni implantacja stentów, a aterektomia kierunkowa wręcz je zwiększa [43]. Największy odsetek stanowią powikłania spowodowane zatorami skrzeplinami i materiałem pochodzącym ze zmian miażdżycowych [44–46]. Podczas angioplastyki natywnych tętnic występują one rzadko (0,1% procedur) i nie stanowią istotnego problemu klinicznego. W przypadku choroby pomostów żylnych są one odpowiedzialne za zjawisko *no-reflow* i okołozabiegowe zawały serca [47]. Ostatnio powstało wiele urządzeń zabezpieczających przed powikłaniami zatorowymi podczas angioplastyki zdegenerowanych pomostów żylnych: *AngioGuard XP Emboli Capture Guidewire System* (Cordis, Johnson & Johnson) (ryc. 2); *PercuSurge Guard-wire*

Rycina 1. Angioplastyka z implantacją stentu do zwężonego pomostu żylnego: **A.** Przed angioplastyką; **B.** Po implantacji stentu

Figure 1. Stenotic saphenous vein graft angioplasty with stent implantation: **A.** Before angioplasty; **B.** After stent implantation

Rycina 2. Jedno z obecnie stosowanych urządzeń zabezpieczających przed powikłaniami zatorowymi *AngioGuard XP Emboli Capture Guidewire System* (Cordis, Johnson & Johnson) — przed i po zastosowaniu podczas interwencji w grafacie żylnym

Figure 2. One of currently used distal embolization protection devices *AngioGuard XP Emboli Capture Guidewire System* (Cordis, Johnson & Johnson) – before and after use during intervention in saphenous vein graft

System (PercuSurge/Medtronic AVE), *TRAP Cardiovascular Filtration System* (EV3 and Endovascular Company), *EPI Filter Wire EX* (Boston Scientific SCIMED), *ACCUNET* (Guidant). Zasadniczo istnieją dwa rodzaje systemów: filtrujące (np. *Angioguard*) oraz okluzyjne (np. *PercuSurge Guard-wire*). Wyniki pierwszego dużego randomizowanego badania *Saphenous vein Graft Angioplasty Free of Emboli Randomized Trial* (SAFER) obejmującego 700 pacjentów [47] wykazały, że zastosowanie systemu *PercuSurge Guard-wire* podczas implantacji stentów do pomostów żylnych umożliwiło istotną ($p = 0,004$), 42-procentową redukcję poważnych powikłań sercowo-naczyniowych (wspólne kryterium zakończenia badania obejmowało: zgony, zawały serca oraz pilne zabiegi rewaskularyzacyjne). System zmniejszył przede wszystkim ryzyko zawału serca (z 14,7% do 8,6%) oraz ryzyko wystąpienia zjawiska *no-reflow* (z 9% do 3%). Korzystny wpływ zastosowania systemu zapobiegającego dystalnej embolizacji obserwowano również w grupie pacjentów, którzy otrzymywali blokery receptora płytkowego IIb/IIIa. Wyniki wcześniejszych nierandomizowanych badań dotyczących urządzeń filtrujących zapobiegających zatorom (*AngioGuard*) są również satysfakcjonujące [48]. Obecnie trwają randomizowane próby kliniczne mające na celu dalszą ocenę metod zapobiegania zatorom (m.in. SAFE, SAFI, FIRE). Aktualne dane mówią o 8% zabiegów w obrębie pomostów wykonanych z użyciem systemów zabezpieczających przed powikłaniami zatorowymi w Europie i o 20% w Stanach Zjednoczonych [42]. Istotnymi czynnikami ograniczającymi użycie tych metod są: wysoka cena, trudności techniczne podczas ich użytkowania oraz brak wyników dużych randomizowanych badań klinicznych dotyczących większości systemów.

Przezskórne metody rewaskularyzacji pomostów żylnych charakteryzują się dużą skutecznością bezpośrednią i stosunkowo małym ryzykiem zgonu, obarczone są jednak dużym ryzykiem restenozy i, co się z tym wiąże, często zachodzi konieczność wykonania kolejnych zabiegów rewaskularyzacyjnych. Poniżej przedstawiono możliwości i ograniczenia najczęściej stosowanych metod rewaskularyzacji przezskórnej pomostów żylnych na podstawie danych z piśmiennictwa [44, 45, 49–57].

Angioplastyka balonowa cechuje się wysoką skutecznością (90–93%), ale w dużym odsetku przypadków (40–60%) dochodzi do restenozy. Restenozą występuje rzadziej przy leczeniu krótkich zmian w centralnych częściach pomostów (25–40%). Ryzyko embolizacji szacuje się na 2–7%, jednak według niektórych autorów łączny odsetek powikłań

zależnych od embolizacji i mikroembolizacji wynosi aż 20%. Zaletą metody jest relatywnie niski koszt i powszechna dostępność.

Implantacja stentu pozwala osiągnąć jeszcze większą skuteczność rzędu 97–100%, nie dotyczy to jednak zmian ostialnych, trudniejszych do leczenia. Stenty zapewniają mniejszy odsetek restenozy (27–37%) i potencjalnie mniejsze ryzyko embolizacji. Stenty są powszechnie dostępne, ich zastosowanie podwyższa jednak koszt zabiegu.

Aterektomia kierunkowa (DCA, *directional coronary atherectomy*) jest metodą o średniej skuteczności (69–88%) i względnie dużym odsetku restenozy (45–65%). W przypadku jej użycia częściej może dojść do wczesnych powikłań, zwłaszcza embolizacji (ryzyko 12–13,5%). Jest wartościową metodą leczenia zmian w zespoleniach proksymalnych pomostów, gdzie jej skuteczność osiąga 95%. Jest ona kosztowna, wymagająca dużych umiejętności i doświadczenia operatora. Najczęściej aterektomię łączy się z innymi metodami: angioplastyką balonową lub implantacją stentu. W przypadku leczenia zmian poza miejscami zespolenia pomostu w bardzo dużym odsetku przypadków (ok. 80%) dochodzi do restenozy.

Trombektomia reolityczna (*rheolytic coronary thrombectomy*) pozwala na usunięcie masywnych skrzepin i uzyskanie przepływu 3 stopnia według kryteriów *Thrombolysis In Myocardial Infarction* (TIMI) w ponad 70% leczonych pomostów żylnych. W połączeniu z abciximabem zmniejsza się ryzyko dystalnej embolizacji. W większości przypadków w celu uzyskania optymalnego efektu konieczne jest dodatkowo wszczęcie stentu.

W 1997 roku ukazały się wyniki pierwszego randomizowanego badania porównującego rezultaty implantacji stentów z angioplastyką balonową w leczeniu zwężeń w pomostach żylnych. Badanie wykazało istotne zmniejszenie częstości poważnych powikłań sercowo-naczyniowych w obserwacji długoterminowej (42% po PTCA w porównaniu z 27% po implantacji stentu po 240 dniach obserwacji) [58]. Cechy restenozy w badaniu angiograficznym przeprowadzonym po 6 miesiącach stwierdzono u 47% chorych po angioplastyce balonowej i u 36% po implantacji stentu. Podobne wyniki na korzyść implantacji stentu uzyskano w badaniu VENESTENT [59].

W pracy Keeley i wsp. [60], podsumowującej wyniki interwencji w obrębie 1142 zmian w pomostach żylnych, restenozę stwierdzono angiograficznie w 29% zmian leczonych za pomocą implantacji stentu i w 43% zmian leczonych bez implantacji stentu. Zastosowanie stentów uwalniających substancje antymitotyczne w leczeniu choroby pomo-

stów żylnych daje nadzieję na istotną redukcję częstości restenozy. Dotychczas opublikowane wyniki wykorzystania tych stentów w tętnicach natywnych wskazują na możliwość niemal całkowitego wyeliminowania lub co najmniej znacznego ograniczenia zjawiska restenozy spowodowanego hiperplazją komórek neointymy [61–64]. Czy podobne wyniki można uzyskać w leczeniu pomostów naczyniowych? — to pytanie pozostaje na razie bez jednoznacznej odpowiedzi. Inną aktualnie badaną metodą zapobiegania restenozie jest naświetlanie promieniami β (badanie *SVG Brite Study*) oraz zastosowanie stent-graftów (badanie RECOVERS — *Randomized Evaluation of Covered Stent in Sphenous Vein Graft*). Wstępne wyniki wskazują na korzyści z naświetlania promieniami β zmian *de novo* [65]. Natomiast stent-grafy nie spełniły pokładanych w nich nadziei. Częstość poważnych powikłań sercowo-naczyniowych (MACE, *main adverse coronary event*) po 6 miesiącach wynosiła 11,1% po implantacji stent-graftu PTFE Jostent w porównaniu z 3,8% po implantacji zwykłego stentu Jostent Flex. Ponadto wbrew oczekiwaniom stent-grafy nie zmniejszyły częstości powikłań zatorowych [65].

Coraz częściej łączy się różne techniki przezskórnej rewaskularyzacji w celu poprawy wyników leczenia. Ostatnio ukazały się wyniki randomizowanego wielośrodkowego badania porównującego dwa sposoby leczenia chorych ze zmianami w tętnicach wieńcowych lub pomostach żylnych zawierających skrzepliny [66]. W badaniu wykazano, że zastosowanie reolitycznej trombektomii ssącej przy użyciu urządzenia AngioJet przed angioplastyką wiąże się z mniejszym ryzykiem wystąpienia zgonu, zawału serca, udaru, pilnej rewaskularyzacji lub zakrzepicy stentu w porównaniu z poprzedzającym PTCA leczeniem fibrynolitycznym urokinazą.

Wyniki przezskórnego poszerzania pomostów z tętnicy piersiowej wewnętrznej z wykorzystaniem stentów są zbliżone do rezultatów leczenia natywnych tętnic wieńcowych. Zabieg ten charakteryzuje się większą skutecznością [67], mniejszym ryzykiem restenozy (wynoszącym około 20% [68]) oraz większym bezpieczeństwem zabiegu [69] w porównaniu z przezskórną rewaskularyzacją pomostów żylnych.

Niestety, nie zawsze ponowna rewaskularyzacja u chorego po CABG jest możliwa. Wówczas jedynym rozwiązaniem zostaje leczenie zachowawcze. Dzięki odpowiedniej terapii 70% pacjentów z dławicą piersiową i niedrożnością pomostów żylnych może przeżyć 4 lata, a 60% — 6 lat [70].

Nie ulega wątpliwości, że podstawą nowoczesnej medycyny jest zapobieganie rozwojowi choroby. Wtórna profilaktyka miażdżycy w pomostach wieńcowych obejmuje zaprzestanie palenia tytoniu, podawanie statyn [71–72] oraz leków przeciwplatekcyjnych — głównie kwasu acetylosalicylowego. Formą pierwotnej prewencji można określić użycie podczas rewaskularyzacji chirurgicznej przede wszystkim pomostów tętnicznych [35]. Wyniki badania *Post Coronary Artery Bypass Graft* wykazały, że intensywne obniżenie stężenia cholesterolu frakcji LDL przy użyciu statyn — poniżej 2,6 mmol/l (100 mg%) — redukuje progresję zmian miażdżycowych w pomostach. W tym samym badaniu nie wykazano wpływu małych dawek warfaryny na rozwój tych zmian [73].

Osobnym problemem klinicznym jest zawał serca spowodowany zamknięciem pomostu naczyniowego (ryc. 3). U około 3% pacjentów po CABG corocznie dokonuje się zawał serca [74, 75]. Leczenie trombolityczne w przypadku okluzji w pomoście żylnym jest mało skuteczne [76]. W badaniu GUSTO-I w wyniku leczenia trombolitycznego tylko 48% pacjentów z okluzją w pomoście żylnym uzyskiwało przepływ 2 lub 3 stopnia według kryteriów TIMI, podczas gdy w przypadku zamknięcia natywnej tętnicy częstość reperfuzji po leczeniu trombolitycznym wynosiła 69% (różnica znamienna

Rycina 3. Zamknięcie pomostu żylnego do gałęzi międzykomorowej przedniej lewej tętnicy wieńcowej będące przyczyną ostrego zawału serca

Figure 3. Occlusion of saphenous vein graft to left anterior descending artery causing acute myocardial infarction

— $p < 0,001$) [77]. Pierwotny zabieg angioplastyki w zawale serca u chorego po CABG również wiąże się z mniejszą skutecznością i istotnie wyższym odsetkiem powikłań, jeśli naczyniem odpowiedzialnym za zawał jest pomost żylny [78, 79]. W pomostach żylnych, w przeciwieństwie do tętnic natywnych, obserwuje się masywne skrzepliny oraz duże objętości blaszek miażdżycowych. Te zmiany są odpowiedzialne za dystalne embolizacje podczas pierwotnej angioplastyki [79]. Z charakteru zmian, jak również z niekorzystnej anatomii pomostów żylnych wynika mniejsza skuteczność PTCA w przypadku, gdy naczyniem odpowiedzialnym za zawał jest pomost, w porównaniu z sytuacją, gdy dochodzi do zamknięcia natywnej tętnicy (skuteczność określona jako uzyskanie przepływu TIMI 3 odpowiednio 70,2% i 94,3%; $p = 0,001$) [78].

Podsumowując, można stwierdzić, że w świetle aktualnej wiedzy u większości pacjentów po CABG z nawrotem objawów dławicy możliwa jest rewaskularyzacja z wykorzystaniem metod kardiologii inwazyjnej. Leczenie takie cechuje się dużą skutecznością bezpośrednią, a odsetek powikłań i restenozy w najbliższej przyszłości powinny być istotnie zmniejszone dzięki urządzeniom zapobiegającym zatorowości oraz stentom pokrywanym lekami. Ponowna operacja kardiochirurgiczna może być celowa u pacjentów o małym ryzyku operacyjnym, u których można wykorzystać tętnice do pomostowania. W każdym przypadku celowa jest intensywne farmakoterapia ukierunkowana na zahamowanie progresji zmian w naczyniach oraz zapobieganie ostrym incydentom wieńcowym.

Piśmiennictwo

- Sones F.M. Acquired heart disease: symposium on present and future of cineangiography. *Am. J. Cardiol.* 1959; 3: 710.
- Garrett H.E., Dennis E.W., DeBakey M.E. Aortocoronary bypass with saphenous vein graft. Seven-year follow-up. *JAMA* 1973; 223: 792–794.
- Favaloro R.G. Saphenous vein autoperforator replacement of severe segmental coronary artery occlusion. Operative technique. *Ann. Thorac. Surg.* 1968; 5: 334–339.
- Favaloro R.G. Critical analysis of coronary artery bypass graft surgery: a 30-year journey. *J. Am. Coll. Cardiol.* 1998; 31 (supl. B): 1B–63B.
- Adam M., Geisler G.F., Lambert C.J., Mitchell B.F. Reoperation following clinical failure of aorta-to-coronary artery bypass vein grafts. *Ann. Surg.* 1972; 14: 272–281.
- Cosgrove D.M., Loop F.D., Lytle B.W. i wsp. Predictors of reoperation after myocardial revascularization. *J. Thorac. Cardiovasc. Surg.* 1986; 92: 811–821.
- Cameron A., Kemp H.G., Jr. Green G.E. Reoperation for coronary artery disease 10 years of clinical follow-up. *Circulation* 1988; 78: I158–I162.
- Loop F.D., Lytle B.W., Cosgrove D.M. i wsp. Reoperation for coronary atherosclerosis. Changing practice in 2509 consecutive patients. *Ann. Surg.* 1990; 212: 378–385.
- Gruentzig A.R. Transluminal dilatation of coronary-artery stenosis. *Lancet* 1978; 1: 263 (letter).
- Jones E.L., Douglas J.S., Gruentzig A.R. i wsp. Percutaneous saphenous vein angioplasty to avoid reoperative bypass surgery. *Ann. Thorac. Surg.* 1983; 36: 389–395.
- Puel J., Joffe F., Rousseau H. i wsp. Endoprotheses coronariennes autoexpansives dans le prevention des restenoses apres angioplaste transluminale. *Arch. Mal. Coeur* 1987; 8: 1311–1312.
- Sigwart U., Puel J., Mirkovitch V. i wsp. Intravascular stents to prevent occlusion and restenosis after transluminal angioplasty. *N. Engl. J. Med.* 1987; 316: 701–706.
- The BARI Investigators: Comparison of coronary bypass surgery with angioplasty in patients with multivessel disease. *N. Engl. J. Med.* 1996; 335: 217–225.
- CABRI Trial Participants: First year results of CABRI (Coronary Angioplasty versus Bypass Revascularization Investigation). *Lancet* 1995; 346: 1179–1184.
- RITA Trial Participants: Coronary angioplasty versus coronary artery bypass surgery. The Randomized Intervention Treatment of Angina (RITA) trial. *Lancet* 1993; 341: 573–580.
- King S.B. III., Barnhart H.X., Kosinski A.S. i wsp. Angioplasty or surgery for multivessel coronary artery disease: comparison of eligible registry and randomized patients in the EAST trial and influence of treatment selection on outcomes. Emory Angioplasty versus Surgery Trial Investigators. *Am. J. Cardiol.* 1997; 79: 1453–1459.
- Fox K., Poole-Wilson P., Henderson R. i wsp. Interventional versus conservative treatment for patients with unstable angina or non-ST-elevation myocardial infarction: the British Heart Foundation RITA 3 randomized trial. *Lancet* 2002; 360: 743.
- Van den Brand M.J.B.M., Rensing B.J.W.M., Morel M.A.M. i wsp. The effect of completeness of revascularization on event-free survival at one year in the ARTS trial. *J. Am. Coll. Cardiol.* 2002; 39: 559–564.
- Stephan W.J., O'Keefe J.H. Jr., Piehler J.M. i wsp. Coronary angioplasty versus repeat coronary artery bypass grafting for patients with previous bypass surgery. *J. Am. Coll. Cardiol.* 1996; 28: 1140–1146.
- Kaul T.K., Fields B.L., Riggins L.S. i wsp. Reintervention for recurrent ischemic heart disease following a successful first re-do myocardial revascularization: predictors, indications and results. *Cardiovasc. Surg.* 1999; 7: 363–368.

21. Pfautsch P., Frantz E., Ellmer A., Sauer H.U. Long-term outcome of therapy of recurrent myocardial ischemia after surgical revascularization. *Zeitschrift-fur-Kardiologie* 1999; 88: 489–497.
22. Fitzgibbon G.M., Kafka H.P., Leach A.J. i wsp. Coronary bypass graft fate and patient outcome: Angiographic follow-up of 5065 grafts related to survival and reoperation in 1388 patients during 25 years. *J. Am. Coll. Cardiol.* 1996; 28: 616–626.
23. Van Brussel B.L., Plokker H.W., Voors A.A. i wsp. Progression of atherosclerosis after venous coronary artery bypass graft surgery: a 15 years follow-up study. *Cathet. Cardiovasc. Diagn.* 1997; 41: 141–150.
24. Neitzel G.F., Barboriak J.J., Pintar K., Qureshi I. Atherosclerosis in aortocoronary bypass grafts. Morphologic study and risk factors analysis 6 to 12 years after surgery. *Arteriosclerosis* 1986; 6: 594–600.
25. Silva J.A., White C.J., Collins T.J., Ramee S.R. Morphologic comparison of atherosclerotic lesions in native coronary arteries and saphenous vein grafts with intracoronary angioscopy in patients with unstable angina. *Am. Heart J.* 1998; 136: 156–163.
26. Smith S.H., Geer J.C. Morphology of saphenous vein-coronary artery bypass grafts: seven to 116 months after surgery. *Arch. Pathol. Lab. Med.* 1983; 107: 13–18.
27. Motwani J.G., Topol E.J. Aortocoronary saphenous vein graft disease: pathogenesis, predisposition and prevention. *Circulation* 1998; 97: 916–931.
28. Ip J.H., Fuster V., Badimon L., Badimon J., Taubman M.B., Chesebro J.H., Syndromes of accelerated atherosclerosis: role of vascular injury and smooth cell proliferation. *J. Am. Coll. Cardiol.* 1990; 15: 1667–1687.
29. Gardner T.J., Greene P., Rykiel M.F. i wsp. Routine use of the left internal mammary artery graft in elderly. *Ann. Thorac. Surg.* 1990; 49: 188–194.
30. Noyez L., van der Werf T., Remmen G.H., Kaan G.L., Lacquet L.K. Importance of the internal mammary artery for coronary bypass grafting in patients aged? 70 years. *Am. J. Cardiol.* 1995; 75: 734–736.
31. Loop F.D., Lytle B.W., Cosgrove D.M., Stewart W.C. Influence of internal mammary artery graft on 10 year survival and other cardiac events. *N. Engl. J. Med.* 1986; 314: 1–6.
32. Lytle B.W., Loop F.D., Cosgrove D.M. i wsp. Long-term (5 to 12 years) serial studies of internal mammary artery and saphenous vein coronary bypass grafts. *J. Thorac. Cardiovasc. Surg.* 1985; 89: 248–258.
33. Sims F.H. A comparison of coronary and internal mammary arteries and implications of the results in the etiology of atherosclerosis. *Am. Heart J.* 1983; 105: 560–566.
34. Sims F.H. Discontinuities in the internal elastic lamina: a comparison of coronary and internal mammary arteries. *Artery* 1985; 13: 127–143.
35. Bergsma T.M., Grandjean J.G., Voors A.A. i wsp. Low recurrence of angina pectoris after coronary artery bypass graft surgery with bilateral internal thoracic and right gastroepiploic arteries. *Circulation* 1998; 97: 2402–2405.
36. Loop F.D. Internal-thoracic-artery grafts. Biologically better coronary arteries. *N. Engl. J. Med.* 1996; 334: 263–265.
37. Weintraub W.S., Jones E.L., Morris D.C. i wsp. Outcome of reoperative coronary bypass surgery versus coronary angioplasty after previous bypass surgery. *Circulation* 1997; 95: 868–877.
38. De Feyter P.J., Serruys P.W. Percutaneous transluminal coronary angioplasty for unstable angina. W: Topol E.J. red. *Textbook of interventional cardiology.* W.B. Saunders, Philadelphia 1999; 274–291.
39. Ford W.B., Wholey M.H., Zikria E.A. i wsp. Percutaneous transluminal angioplasty in the management of occlusive disease involving the coronary arteries and saphenous vein bypass grafts. *J. Thorac. Cardiovasc. Surg.* 1980; 79: 1–11.
40. Douglas J.S.Jr., Gruentzig A.R., King S.B. III. i wsp. Percutaneous transluminal coronary angioplasty in patients with coronary bypass surgery. *J. Am. Coll. Cardiol.* 1983; 2: 745–754.
41. Kent K.M., Bentivoglio L.G., Block P.C. i wsp. Percutaneous transluminal coronary angioplasty: report from the Registry of the National Heart, Lung and Blood Institute. *Am. J. Cardiol.* 1982; 49: 2011–2020.
42. Colombo A., Baim D., Grube E. Protection devices. Symposium. The Paris Course on Revascularization. 22 maja 2002 (wykład).
43. Waksman R., Weintraub W.S., Ghazzal Z. i wsp. Short- and long-term outcome of narrowed saphenous vein bypass graft: a comparison of Palmaz-Schatz stent, directional coronary atherectomy, and balloon angioplasty. *Am. Heart J.* 1997; 134: 274–281.
44. Auerson F., Gruentzig A. Distal embolization of a coronary bypass graft atheroma during percutaneous transluminal coronary angioplasty. *Am. J. Cardiol.* 1984; 53: 953–954.
45. Famularo M., Vasilomanolakis E.C., Schrage B. i wsp. Percutaneous transluminal angioplasty of aortocoronary saphenous vein graft. Morphologic observations. *JAMA* 1983; 249: 3347–3350.
46. Lefkowitz J., Holmes D.R., Califf R.M. Predictors and sequelae of distal embolization during saphenous vein graft intervention from the CAVEAT II trial: Coronary Angioplasty Versus Excisional Atherectomy Trial. *Circulation* 1995; 92: 734–740.
47. Baim D.S., Wahr D., George B. i wsp. on behalf of the Saphenous vein Graft Angioplasty Free of Emboli Randomized (SAFER) Trial Investigators. Randomized trial of a distal embolic protection device

- during percutaneous intervention of saphenous vein aorto-coronary bypass grafts. *Circulation* 2002; 105: 1285–1290.
48. Grube E., Gerckens U., Yeung A.C. i wsp. Prevention of distal embolization during coronary angioplasty in saphenous vein grafts and native vessels using porous filter protection. *Circulation* 2001; 104: 2436–2441.
  49. Douglas J.S.Jr. Percutaneous intervention in patients with prior coronary bypass surgery. W: Topol E.J. red. *Textbook of interventional cardiology*. Wyd. 3. W.B. Saunders Company, 1999: 297–316.
  50. Wong S.C., Baim D.S., Schatz R.A. i wsp. Immediate results and late outcomes after stent implantation in saphenous vein graft lesions: the multi-center US Palmaz-Schatz stent experience. The Palmaz-Schatz Stent Study Group. *J. Am. Coll. Cardiol.* 1995; 26: 704–712.
  51. Holmes D.R., Topol E.J., Califf R.M. i wsp. A multicenter randomized trial of coronary angioplasty versus directional atherectomy for patients with saphenous vein graft lesions. (CAVEAT II investigators). *Circulation* 1995; 91: 1996–1974.
  52. Safian R.D., Grines C.L., May M.A. i wsp. Clinical and angiographic results of transluminal extraction coronary atherectomy in saphenous vein bypass grafts. *Circulation* 1994; 89: 302–312.
  53. Meany T.B., Leon M.B., Kramer B.C. i wsp. Transluminal extraction catheter for the treatment of diseased saphenous vein grafts. A multicenter experience. *Cathet. Cardiovasc. Diagn.* 1995; 34: 112–120.
  54. Dooris M., Hoffmann M., Glazier S. i wsp. Comparative results of transluminal extraction coronary atherectomy in saphenous vein graft lesions with and without thrombus. *J. Am. Coll. Cardiol.* 1995; 25: 1700–1705.
  55. Bittl J.A., Sanborn T.A., Yardley D.E. i wsp. Predictors of outcome of percutaneous excimer laser coronary angioplasty of saphenous vein bypass graft lesions. The Percutaneous Excimer Laser Coronary Angioplasty Registry. *Am. J. Cardiol.* 1994; 74: 144–148.
  56. Litvack F., Eigler N., Margolis J. i wsp. Percutaneous excimer laser coronary angioplasty: results in the first consecutive 3000 patients. The ELCA Investigators. *J. Am. Coll. Cardiol.* 1994; 23: 323–329.
  57. Rinfret S., Katsiyannis P.T., Ho K.K.L. i wsp. Effectiveness of rheolytic coronary thrombectomy with the AngioJet catheter. *Am. J. Cardiol.* 2002; 90: 470–476.
  58. Savage M.P., Douglas J.S.Jr, Fischman D.L. i wsp. Saphenous Vein De Novo Trial Investigators. Stent Placement compared with balloon angioplasty for obstructed coronary bypass grafts. *N. Engl. J. Med.* 1997; 337: 740–747.
  59. Hanekamp C.E., Koolen J.J., Den Heyer P. i wsp. for the VENESTENT Study Group. A Randomized Comparison between Balloons Angioplasty and Elective Stent Implantation in Venous Bypass Graft; the Venestent Study. *J. Am. Coll. Cardiol.* 2000; 35: 9A: 79–88.
  60. Keeley E.C., Velez C.A., O'Neill W.W., Safian R.D. Long term clinical outcome and predictors of major adverse cardiac events after percutaneous intervention on saphenous vein grafts. *J. Am. Coll. Cardiol.* 2001; 38: 659–665.
  61. Morice M.C., Serruys P.W., Sousa J.A. i wsp. A randomized comparison of a sirolimus-eluting stent with a standard stent for coronary revascularization. *N. Engl. J. Med.* 2002; 346: 1773–1780.
  62. Serruys P.W., Degertekin M., Tanabe K. i wsp. A intravascular ultrasound findings in the multicenter, randomized, double-blind RAVEL (RANDOMIZED study with the sirolimus-eluting VELOCITY balloon-expandable stent in the treatment of patients with de novo native coronary artery Lesions) trial. *Circulation* 2002; 106: 798–803.
  63. Regar E., Serruys P.W., Bode C. i wsp. Angiographic findings of the multicenter Randomized Study With the Sirolimus-Eluting Bx Velocity Balloon-Expandable Stent (RAVEL): sirolimus-eluting stents inhibit restenosis irrespective of the vessel size. *Circulation* 2002; 106: 1949–1956.
  64. Degertekin M., Serruys P.W., Foley D.P. i wsp. Persistent inhibition of neointimal hyperplasia after sirolimus-eluting stent implantation: long term (up to 2 years) clinical, angiographic, and intravascular ultrasound follow-up. *Circulation* 2002; 106: 1610–1613.
  65. Colombo A. Top clinical Trials — the importance of evidence-based medicine. The Paris Course on Revascularization. Paryż, 22 maja 2002 (wykład).
  66. Kuntz R.E., Baim D.S., Cohen D.J. i wsp. A trial comparing rheolytic thrombectomy with intracoronary urokinase for coronary and vein graft thrombus (the Vein Graft AngioJet Study [VeGAS 2]). *Am. J. Cardiol.* 2002; 89: 326–330.
  67. Kawaguchi R., Hoshizaki U., Oshima S. i wsp. Strategy for post coronary artery bypass grafting in patients with bypass graft stenosis; comparison of percutaneous transluminal coronary angioplasty for the native coronary artery, internal mammary artery and saphenous vein graft. *J. Cardiol.* 2001; 38: 239–244.
  68. Hearne S.E., Davidson C.J., Zidar J.P. i wsp. Internal mammary artery angioplasty: acute and long-term outcome. *Cathet. Cardiovasc. Diagn.* 1998; 44: 153–158.
  69. Gruberg L., Dangas G., Mehran R. i wsp. Percutaneous revascularization of the internal mammary artery graft: short and long-term outcome. *J. Am. Coll. Cardiol.* 2000; 35: 944–948.
  70. Conti C.R. Re-operations for coronary artery disease. *Clin. Cardiol.* 1993; 16: 279–281.

71. White C.W., Gobel F.L., Campeau L. i wsp. Effect of an aggressive lipid-lowering strategy on progression of atherosclerosis in the left main coronary artery from patients in the post coronary artery bypass graft trial. *Circulation* 2001; 104: 2660–2665.
72. Popma J.J., Sawyer M., Selwyn A.P., Kinlay S. Lipid-lowering therapy after coronary revascularization. *Am. J. Cardiol.* 2000; 86: 18H–28H.
73. Domanski M.J., Borkowf C.B., Campeau L. i wsp. Prognostic factors for atherosclerosis progression in saphenous vein grafts: the postcoronary artery bypass graft (Post-CABG) trial. *Post-CABG Trial Investigators. J. Am. Coll. Cardiol.* 2000; 36: 1877–1883.
74. Murphy M.L., Meadows R., Thomsen J. i wsp. Veterans Administration Cooperative Study on the Medical versus Surgical Treatment for Stable Angina — progress report section 11. The effect of coronary artery bypass surgery on the incidence of myocardial infarction and hospitalization. *Cardiovasc. Disc.* 1986; 4: 309–317.
75. Peduzzi P., Detre K., Murphy M.L., Thomsen J., Hultgren H., Takaro T. Ten-year incidence of myocardial infarction and prognosis after infarction. Department of Veterans Affairs Cooperative Study of Coronary Artery Bypass Surgery. *Circulation* 1991; 83: 747–755.
76. Reiner J.S., Lundergan C.F., Kopecky S.L. i wsp. Ineffectiveness of thrombolysis for acute MI following vein graft occlusion. *Circulation* 1996; 94 (supl. I): I–570.
77. The effects of tissue plasminogen activator, streptokinase, or both on coronary-artery patency, ventricular function, and survival after acute myocardial infarction. The GUSTO Angiographic Investigators. *N. Engl. J. Med.* 1993; 329: 1615–1622.
78. Stone G.W., Brodie B.R., Griffin J.J. i wsp. Clinical and angiographic outcomes in patients with previous coronary artery bypass graft surgery treated with primary balloon angioplasty for acute myocardial infarction. Second Primary Angioplasty in Myocardial Infarction Trial (PAMI-2) Investigators. *J. Am. Coll. Cardiol.* 2000; 35: 605–611.
79. Al-Suwaidi J., Velianou J.L., Berger P.B. i wsp. Primary percutaneous interventions in patients with acute myocardial infarction and prior coronary artery bypass grafting. *Am. Heart J.* 2001; 142: 452–459.